

Tsjechië: het knapste jongetje van de klas?

Herman W. Hoen¹

Het transformatieproces in Oost-Europa is een terugkerend thema in TPE. In nummer 17/1 was aandacht voor de noodzakelijke hervormingen van financiële markten. In dit artikel verklaart de auteur het succes van Tsjechië onder andere uit het overheidsingrijpen op de arbeids- en de financiële markten (van de redactie).

De overgang naar een markteconomie in Tsjechië wordt alom gezien als een schoolvoorbeeld van een succesvolle transitie (vgl. Aghion en Blanchard, 1993; Blejer e.a., 1993; Fries en Lane, 1994; OECD, 1994(a)). Het succes zou zijn gestoeld op een onvervalst liberalisme, dat met name wordt uitgedragen door de Tsjechische premier Václav Klaus (Klaus, 1992). Eind vorig jaar pareerde Klaus via de media een eerste aanval op zijn door een corruptie-schandaal in een enigszins kwaad daglicht gekomen privatiseringsprogramma met de mededeling dat *'het proces van privatisering en de ontwikkeling van de financiële markten rationeel ... en de overgang naar een markteconomie een enorm succes is'* (RFE/RL Daily Report, 14 november 1994). Tsjechië presenteert zich daarmee een beetje als het knapste jongetje van de klas.

Succes kan de Tsjechische beleidsmakers inderdaad niet worden ontzegd. Het land wordt niet geconfronteerd met grote interne en externe economische onevenwichtigheden en het niveau van de werkloosheid behoort niet alleen tot het laagste van de landen in Midden- en Oost-Europa, maar ligt met nog

---

¹ De auteur is werkzaam bij de Faculteit der Economische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn onderzoek wordt mogelijk gemaakt door een fellowship van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). Hij is Ívan Gađourek, Sytse Knypstra en Bert van Selm erkentelijk voor nuttig commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Speciale dank gaat uit naar twee anonieme referenten. Hun kritiek en suggesties zijn in hoge mate gewaardeerd. Genoemde personen dragen uiteraard geen enkele verantwoordelijkheid voor de inhoud van het artikel. Deze berust bij de auteur.

geen vijf procent ook ver beneden het Westeuropese gemiddelde. Overigens dient te worden vermeld dat de neergang in economische activiteit niet geringer was dan in Polen en Hongarije. Onafhankelijk van de gevolgde economische beleidsstrategieën heeft zich in alle voormalige planeconomieën een transitie-crisis gemanifesteerd (Schmieding, 1993). De uitzonderlijke combinatie van transitie en geringe werkloosheid is evenwel aanleiding tot een nadere analyse van de Tsjechische overgang naar een markteconomie².

De analyse spitst zich toe op de vraag of de lage werkloosheid inderdaad moet worden toegeschreven aan een *laissez-faire* beleid, dan wel duidt op handhaving van inefficiënte staatsproductie, of domweg het gevolg is van gunstige condities bij aanvang van de transitie. In navolgend artikel wordt bij de uitwerking van deze vragen de Tsjechische transitie in het perspectief geplaatst van de ontwikkelingen in Hongarije en Polen. Vanwege het in 1990 geïntroduceerde beleid heeft het begin van de overgang naar een markteconomie in Polen vaak model gestaan voor een echte schoktherapie (Biessen, 1993), terwijl de Hongaarse transitie doorgaans als een voorbeeld van een geleidelijke overgang wordt getypeerd (Hare en Révész, 1992; Hoen, 1993). De opzet van dit artikel is als volgt. In paragraaf één wordt de erfenis van het communisme als uitgangspunt voor de transitie in kaart gebracht. Het behoudende karakter van de Tsjechoslowaakse communistische machthebbers zou tot de gedachte kunnen leiden dat de balans van het communistische legaat Tsjechië in een relatief nadelige positie ten opzichte van bijvoorbeeld Polen en Hongarije heeft gebracht. Deze visie wordt in dit artikel betwist op grond van de idee dat reeds gedeeltelijk gedecentraliseerde economische besluitvorming juist vertragend kan werken voor de voortgang in het hervormingsproces. Het feitelijk gevoerde transitiebeleid staat centraal in paragraaf twee. Aan de orde komen stabilisatie en liberalisatie van de economie, alsmede de institutionele maatregelen die zich richten op een verharding van de budgetbeperkingen en marktwerking. De vraag in hoeverre de Tsjechische transitie nu als een schoolvoorbeeld voor andere voormalige planeconomieën kan fungeren komt in paragraaf drie aan de orde. De conclusies zijn vervat in paragraaf vier.

---

² De aandacht gaat primair uit naar de prestaties van de Tsjechische economie, maar het is daartoe noodzakelijk tevens in te gaan op de ontwikkelingen in Tsjecho-Slowakije in de periode voorafgaand aan de splitsing van de federatie.

1. De stand van zaken bij aanvang van de transitie

Geschiedenis van economisch verval. Tsjechië behoort tot de meest welvarende onder de Midden- en Oosteuropese landen die momenteel de overgang naar een markteconomie proberen te realiseren. Dat is altijd zo geweest. Veertig jaar communisme heeft wat dat aangaat relatief weinig verandering gebracht in de rangorde van onderlinge welvaart. Ten opzichte van Westeuropese landen heeft de Tsjechische economie gedurende het communisme wel aanzienlijk terrein verloren. In het interbellum bereikte Tsjecho-Slowakije een welvaartsniveau dat vergelijkbaar was met dat in West-Europa en het bruto nationale produkt per hoofd van de bevolking was er bijvoorbeeld ongeveer twintig procent hoger dan in het meer agrarisch georiënteerde Oostenrijk (Košta, 1978). Na de tweede wereldoorlog kwam deze veelbelovende ontwikkeling tot stilstand.

De in 1945 aangetreden brede coalitie bestaande uit een gelijke vertegenwoordiging van sociaal-democraten, communisten, socialisten en katholieken voerde een beleid dat werd gekenmerkt door een mengeling van markt en planning. Door handig manoeuvreren realiseerden de communisten in februari 1948 een effectief machtsmonopolie (Renner, 1988). Hierop volgde een totale herstructurering van de economie, waarbij de blik vrijwel uitsluitend op de Sovjetunie werd gericht. Het betekende het begin van veertig jaar 'Stalinisme' met een kort liberaal intermezzo tijdens de 'Praagse Lente' in 1968. In deze periode verloor de Tsjecho-Slowaakse economie geleidelijk aan terrein ten opzichte van West-Europa. Diverse schattingen wijzen uit dat in het midden van de jaren tachtig het Tsjecho-Slowaakse inkomen per hoofd van de bevolking tussen de zestig en tachtig procent van het Westeuropese gemiddelde lag (Summers en Heston, 1988; PlanEcon Report, 1990, No. 52). Ondanks de grote foutenmarges waarmee deze schatting worden omgeven, lijken de cijfers toch een goede indicatie van de lange termijn gevolgen van het door de communisten gevoerde beleid³. Gedurende de naoorlogse communistische periode verloor de Tsjechische economie haar vooraanstaande positie in Europa.

Na de verkiezingen in juni 1990 werden de Tsjecho-Slowaakse communisten gedwongen het pluche van de regeringszetel te verruilen voor het hout van de oppositiebanken. De val van het communisme ging gepaard met de taak van een totale heroriëntatie van de economie, waarbij de splitsing van

---

³ Definitieproblemen en afwijkende relatieve prijsverhoudingen hebben ten tijde van de communistische heerschappij altijd tot grote problemen geleid bij de vergelijking van economische ontwikkeling van Oost- en West-Europa. Een schatting door middel van een omrekening van het inkomen met behulp van wisselkoersen is derhalve weinigzeggend. Bij genoemde cijfers is dit probleem omzeild door middel van een internationale vergelijking van een groot aantal goederen en diensten. Daardoor kunnen ze wel gebruikt worden om een rangorde te bepalen.

Tsjechië en Slowakije in 1993 nogmaals aanleiding gaf tot nieuwe aanpassingen.

Erfenis van het communisme. Tsjecho-Slowakije heeft - de gehele periode van het naoorlogse communisme overziend - altijd tot de groep van behoudende landen in Midden- en Oost-Europa gehoord. Dit geldt zeker indien de vergelijking wordt aangegaan met Polen en Hongarije. Deze landen beschikten in de loop van de jaren tachtig over een economisch systeem dat in veel grotere mate werd gekenmerkt door een gedecentraliseerde besluitvorming⁴. Ook de 'Praagse Lente', die niet alleen voorzag in economische, maar ook in politieke hervormingen - en daarom met geweld werd onderdrukt -, heeft geen blijvend karakter gehad. In de jaren zeventig was het beleid gericht op een normalisatie van de politieke machtsverhoudingen en een stabilisatie van de economische situatie door directieve economische sturing (Košta, 1978; Myant, 1989).

De vraag is nu in hoeverre dit behoudende beleid de uitgangssituatie voor de overgang naar een markteconomie heeft beïnvloed. In een tweetal opzichten heeft het tot relatief goede vooruitzichten geleid. In de eerste plaats betreft dit de macro-economische stabiliteit. Er was een lage inflatie en het overheidsbudget en de betalingsbalans waren redelijk in evenwicht. Eén en ander staat in duidelijk contrast met Polen en Hongarije, die vanwege in het verleden doorgevoerde hervormingen enige decentralisatie van economische beslissingen kenden en door het niet verharderen van de budgetbeperkingen met grote onevenwichtigheden werden geconfronteerd. Ten tijde van de omwenteling dreigden de monetaire onevenwichtigheden in Polen zelfs tot een situatie van hyperinflatie te leiden (vgl. Biessen, 1993).

In het verlengde van dit punt kan in de tweede plaats worden opgemerkt dat de sterk gecentraliseerde beslissingsbevoegdheden bij aanvang van de transitie duidelijker verhoudingen schiep. Werknemers en management konden bijvoorbeeld ten aanzien van de overdracht van eigendomsrechten geen claims stellen omdat de Tsjechische overheid strikte controle op het doen en laten van de ondernemingen behield. Voorts werd bijvoorbeeld ook buitenlandse investeerders te verstaan geven om onderhandelingen met individuele bedrijven op te schorten en zich te wenden het Ministerie van Privatisering. De erfenis van sterk gecentraliseerde bevoegdheden bood de Tsjechische autoriteiten de mogelijkheid om een proces van spontane

---

⁴ Gedurende de jaren zeventig en tachtig vonden in deze landen diverse economische hervormingen plaats zonder dat deze tot een aantasting van het politieke systeem leidden. Het concept om economische hervormingen door te voeren teneinde politieke hervormingen te kunnen afwenden, ook wel bekend als het 'sociaal contract', was het meest evident in Hongarije. In 1968 werd er een veelomvattend hervormingsprogramma ingevoerd dat de basis vormde voor alle latere hervormingen in de jaren zeventig en tachtig.

privatisering, zoals die zich name in de beginfase van de transitie in Hongarije en Polen manifesteerde, te voorkomen (Orenstein, 1994). Dit betreft een vorm van privatisering waarbij staatsondernemingen zelf het initiatief kunnen nemen zich om te vormen tot een vennootschap, waarna vervolgens de aandelen van de onderneming kunnen worden verkocht. Probleem bij deze vorm van privatisering is de fraude-gevoeligheid. In Hongarije en Polen zag het oude management vaak de kans om tegen minder dan de verwachte marktprijs de eigendomsrechten te verwerven. De overheden bleken er veel minder in staat tot een effectieve sturing van de privatisering omdat bedrijven in de loop van de jaren tachtig reeds een zekere autonomie hadden verkregen. Het nadien verscherpen van de controle op de naleving van de geldende rechtsregels bij privatisering kon het geschade image niet meer volledig herstellen en ondermijnde in zekere zin het vertrouwen in het totaal van hervormingsmaatregelen⁵.

Uiteraard had het behoudende karakter van de Tsjechoslowaakse communisten ook een aantal negatieve consequenties. De negatieve erfenis van het communisme spitste zich toe op een aantal structurele tekorten van de economie. Er was sprake van een hopeloos verouderde en inefficiënte produktiestructuur die in veel grotere mate dan in Hongarije en Polen op de behoeften van de landen verenigd in de 'Raad voor Wederzijdse Economische Hulp' gericht. Terwijl in het midden van de jaren tachtig ongeveer vijftig procent van de Hongaarse en de Poolse uitvoer voor het Westen was bestemd, bleven de RWEH-landen met een aandeel van bijna zeventig procent veruit de belangrijkste uitvoermarkt voor Tsjecho-Slowakije. Daarin werd het van de Oosteuropese landen alleen overtroffen door Bulgarije. Binnen de afzetmarkt van de RWEH domineerde Sovjetunie als belangrijkste partner. Bijna de helft van de totale Tsjechoslowaakse uitvoer vond er zijn bestemming. Voor Hongarije en Polen betrof dit ongeveer eenderde (cijfers gebaseerd op Bozyk, 1988, p. 154). Voorts was er een nog sterkere nadruk op de zware industrie (*OECD*, 1994(b), p. 15 *ff.*). Overigens dient hierbij wel te worden opgemerkt dat de splitsing van de federatie Tsjechië in dit opzicht niet heeft geschaad. Onder meer vanuit de gedachte dat Slowakije een economische achterstand ten opzichte van Tsjechië diende in te halen, werd tijdens de communistische periode met name in Slowakije veel zware industrie gevestigd⁶. De afhankelijkheid van de Sovjetunie was in Slowakije dan ook groter dan in Tsjechië (*ibid*, pp. 29-31).

De conclusie met betrekking tot een positieve dan wel negatieve erfenis van

⁵ De decentralisatie van beslissingsbevoegdheden voorafgaand aan privatisering is een mooi voorbeeld van het 'sequencing'-probleem. Zie hiertoe bijvoorbeeld Nunnenkamp (1994).

⁶ Voor een deel betrof dit ook de productie van zware wapens. Hiervoor golden uiteraard ook strategische argumenten die te maken hadden met de grotere afstand van in Duitsland gelegen NAVO-bases.

het communisme is dus niet eenduidig. In termen van macro-economische stabiliteit waren de vooruitzichten relatief gunstig. Daartegenover stonden met name tekortkomingen die Tsjechië ten aanzien van de micro- en meso-economische herstructurering op achterstand zetten.

2. Het transitiebeleid: liberaal of niet?

Over het 'schok'-versus-'geleidelijk' debat. De Tsjechische economische politiek wordt in het buitenland zeer goed ontvangen. De instemming is er niet alleen van de kant van de media, maar eveneens van de landen die de G-7 omvatten, en bovenal van belangrijke internationale financiële instellingen zoals het IMF en de Wereldbank (Blejer e.a., 1993; Fries en Lane, 1994). De Tsjechische transitie wordt daarbij dikwijls als een voorbeeld van een succesvolle schoktherapie gezien. Deels is dit juist, maar deels ook niet. In deze paragraaf wordt geprobeerd de Tsjechische overgang naar een markteconomie nader te plaatsen in het debat over een schokbenadering en een geleidelijke overgang.

Het debat spitst zich toe op verschil van inzicht omtrent de snelheid en de volgorde van te implementeren hervormingen. Elke stap in het transformatieproces gaat met kosten gepaard. De vraag is dan of alle maatregelen tegelijkertijd gerealiseerd moeten worden, of dat de totale maatschappelijke kosten geminimaliseerd kunnen worden door een volgorde aan te brengen in de noodzakelijke hervormingen. Het debat heeft evenwel aanleiding gegeven tot het nodige onbegrip omdat de typering 'schok' dan wel 'geleidelijk' slechts zinvol is wanneer wordt aangegeven over welke hervormingen men het heeft (vgl. Hoen, 1995; Slay, 1994).

In de discussie hebben aanhangers van een schokbenadering zich in sterke mate toegelegd op de vraagstukken van stabilisatie en liberalisatie. Met betrekking tot het aspect van stabilisatie hebben ze gewezen op de absolute noodzaak van een restrictieve monetaire en begrotingspolitiek ter bestrijding van overheidstekorten en onevenwichtigheden op de betalingsbalans. Bij liberalisatie gaat het in hun ogen niet alleen om het vrijlaten van de prijzen, maar ook om het blootstellen van de binnenlandse bedrijven aan buitenlandse concurrentieverhoudingen, hetgeen neerkomt op de introductie van een converteerbare munt voor transacties betreffende de lopende rekening van de betalingsbalans. De idee achter een snelle en radicale aanpak is om de economie eens en voor altijd op het rechte spoor zullen zetten. Een schokbenadering zou bovendien aan de geloofwaardigheid van de overgangsstrategie kunnen bijdragen in een samenleving die op grond van ervaringen uit de communistische tijd hervormingen met de nodige scepsis ontvangt.

Voorstanders van een geleidelijke overgang naar een markteconomie benadrukken niet alleen dat liberalisering van buitenlandse handel en prijzen over

enkele jaren zou moeten worden uitgesmeerd omdat door een abrupt blootstellen aan internationale concurrentieverhoudingen ook productie van op langere termijn rendabele bedrijven verloren zou kunnen gaan, maar bovenal dat een goed functionerende markteconomie eigen instituties behoeft. Deze kunnen deels worden geïmplementeerd, maar zijn deels ook het gevolg van een langdurig evolutionair proces. Aanhangers van een meer geleidelijke overgang richten zich dus in belangrijke mate op een ander aspect van de transitie. Hun stelling is dat zolang institutioneel gebaseerde richtlijnen met betrekking tot bijvoorbeeld eigendomsrechten, contractvrijheid, aansprakelijkheid en mededinging nog onvoldoende zijn ontwikkeld, een schokbeleid een onnodige daling in economische activiteit bewerkstelligt. Daarenboven wijzen ze op het fictieve aspect aan de idee van de vrije markt. In meest specifieke zin heeft deze kritiek betrekking op het feit dat voorstanders van een schokbeleid een vorm van kapitalisme proberen te bewerkstelligen die in het Westen reeds zeer lange tijd niet meer wordt aangetroffen. In meer algemene zin heeft de kritiek betrekking op de noodzaak tot staatsinterventie gedurende de periode dat markten nog niet goed functioneren. Met name dit laatste punt is herkenbaar voor Tsjechië en maakt dat bij de overgang naar een markteconomie de voor dit land frequent gehanteerde typering 'schokbenadering' onvolledig en misleidend is.

Retoriek van het Tsjechische liberalisme. In het begin van de transitie volgden de Tsjechische autoriteiten een lijn die nauw aansluit bij de bovenvermelde argumenten van aanhangers van een schokbenadering. Er werd een zeer restrictieve monetaire en begrotings-politiek gevoerd. Prijzen werden bijna in één klap losgelaten en hetzelfde geldt voor de buitenlandse handel. De binnenlandse producenten genoten alleen bescherming door een forse devaluatie van de Tsjechoslowaakse kroon (Hrnčoff, 1991). Het onder controle krijgen en houden van inflatie als één van de belangrijkste doelstellingen van de overheid en de centrale bank kan worden geïnterpreteerd als een voortzetting van een behoudende koers. De door de centrale bank gehanteerde instrumenten ter uitvoering van de restrictieve monetaire politiek behelsden een hoge rentevoet, het voorschrijven van verplichte minimale reserves aan te houden door de commerciële banken, alsmede administratieve beperkingen ten aanzien van kredietverstrekingen (Levcik, 1994)⁷. Na de introductie van een nieuw belastingstelsel in januari 1993 en de splitsing van de Tsjechische en de Slowaakse kroon, werden de kredietrestricties aanvankelijk nog verscherpt, alvorens in het najaar van 1993 een iets minder restrictieve monetaire politiek gevoerd ging worden (Raiser, 1994). Ondanks

---

⁷ Ten gevolge van de geringe concurrentie in de bancaire sector bestond een groot verschil tussen de spaar- en de kredietrente.

de liberale retoriek van de regering-Klaus, werd een beleid uitgestippeld dat zich kenmerkte door een toenemend overheidsingrijpen gericht op een afstemming van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt en een voorkomen van een situatie waarin voortgang van bedrijfsactiviteiten wordt gehinderd door een schaarste aan kredietfaciliteiten op de financiële markten, de zogeheten 'credit crunch'.

Financiële markten en budgetbeperkingen. Financiële markten zijn van essentieel belang voor een efficiënte allocatie van middelen. Vanwege het ontbreken van goed functionerende aandelen- en obligatiemarkten zullen bedrijven in de Midden- en Oosteuropese landen voor de kapitaalverstrekking in eerste instantie aangewezen zijn op banken. Daartoe dient het bancaire stelsel overigens grondig hervormd te worden. Onder het systeem van centrale planning registreerden banken de financiële transacties slechts in boekhoudkundige zin, namelijk als een in geld uitgedrukte verslaglegging van reële planopdrachten. In dit passieve stelsel bestond geen samenhang tussen het spaarvolume en de investeringskredieten en de prikkel tot een efficiënte allocatie van middelen ontbrak vanwege zachte budgetbeperking voor zowel produktiebedrijf als bank (Kornai, 1980). Voorts was er sprake van een volstrekt monolithisch systeem, waarin de Nationale Bank niet alleen zorg droeg voor de uitgifte van bankbiljetten en het voeren van een monetair politiek, maar eveneens een kredietverlenende taak had.

Een eerste stap op weg naar een Westers georiënteerd systeem betreft de scheiding van de monetaire en commerciële taken door de invoering van een zogeheten 'tweetrapsstelsel', waarbij de Nationale Bank wordt gesplitst in een centrale bank en een aantal commerciële banken. In Polen en Hongarije werd hiertoe reeds in de tweede helft van de jaren tachtig overgegaan (Dittus, 1994). Aangezien deze hervorming op dat moment echter nog niet werd geflankeerd door maatregelen gericht op een verharding van de budgetbeperkingen trad geen verbetering op in de situatie van slecht inbare vorderingen. Tsjecho-Slowakije volgde in het voorjaar van 1990 met de invoering van een tweetrapsstelsel (Raiser, 1994). Er werden drie commerciële banken opgericht die - net als in Polen en in Hongarije - vanwege de erfenis van in het verleden ontstane onrendabele leningen over een zeer slechte portefeuille beschikten⁸. Dit verlamde hun daadkracht in termen van nieuwe leningen aan bedrijven aanzienlijk. In vergelijking met bijvoorbeeld Hongarije slaagde Tsjechië er beter in een 'credit crunch' te voorkomen (Schmieding, 1993). Een aantal specifieke overheidsmaatregelen lag hieraan

---

⁸ Het uitstaande bedrag aan dubieuze kredieten werd voor begin 1990 geschat op meer dan honderd miljard Tsjechoslowaakse kronen. In vergelijking met Hongarije en Polen was het aantal commerciële banken overigens gering. De Tsjechoslowaakse kapitaalmarkt werd dus nog door een grotere concentratie gekenmerkt (Dittus, 1994).

ten grondslag.

In 1991 werden door de regering-Klaus algehele plafonds vastgesteld met betrekking tot kredieten aan staatsondernemingen. Hierdoor ruimte ontstond voor kredietverstrekking aan private ondernemingen. In tegenstelling tot de situatie in Polen en Hongarije ging de halvering van het reële kredietvolume dan ook niet ten koste van de private sector. Daarnaast werden flankerende maatregelen genomen gericht op een herkapitalisatie van het bankwezen. De Tsjechische autoriteiten introduceerden daartoe een gecentraliseerd consolidatieprogramma. Ten einde de financiële nood als erfenis van het plansysteem voor commerciële banken en bedrijven te lenigen werd in februari 1991 de 'Konsolidační Banka' opgericht. Tegen tachtig procent van de nominale waarde kocht deze bank dubieuze leningen van Tsjechische en Slowaakse banken en verschaftte ze daardoor op een kritiek moment enorme financiële injecties. In de loop van de tijd groeide deze consolidatiebank als belangrijke crediteur uit tot een instituut dat zich intensief bezig houdt met de herstructurering van grote Tsjechische bedrijven. Ten slotte werden extra bepalingen ten aanzien van maximaal te verstrekken kredieten in verhouding tot moeilijk inbare vorderingen niet te restrictief gemaakt waar het gaat om leningen aan nieuwe particuliere bedrijven (vgl. Dittus, 1994; Kouba, 1994; Orenstein, 1994).

Door deze maatregelen werd het klassieke probleem van 'adverse selection' in belangrijke mate voorkomen. Er was veeleer sprake van zorgvuldig gedoseerde financiële injecties ter ondersteuning van de ontwikkeling van de particuliere sector. Deze aanpak staat in schril contrast met de maatregelen die in het najaar van 1991 in Hongarije door de regering-Antall werden genomen. In een poging kredietverlening aan staatsbedrijven in te dammen werd banken met betrekking tot kredietverlening verplicht een zeer restrictieve verhouding tot de uitstaande dubieuze vorderingen uit het verleden in acht te nemen en werd faillissementswetgeving van kracht. Dit leidde in 1992 tot een golf van faillissementen, met name ook onder particuliere ondernemingen die geen kans meer zagen de noodzakelijke investeringen te financieren. In tegenstelling tot de algemene opinie betreffende de transitie in Hongarije, was in dit opzicht sprake van een echte schokbenadering.

Faillissementswetgeving volgde in Tsjechië pas in een veel later stadium. Deze dateert van april 1993. In de praktijk blijken echter bijzonder weinig ondernemingen bankroet te gaan, te meer daar in 1992 bij wet is vastgelegd dat gedurende het proces van privatisering faillissement van staatsbedrijven niet geoorloofd is (Orenstein, 1994). Deels kan dit duiden op een voortgaande subsidiëring van onrendabele bedrijven - in welke vorm dan ook (Wiemers, 1994). Op grond van politieke overwegingen is de Tsjechische overheid wellicht weinig geneigd zaken te forceren. Dit zou ertoe kunnen leiden dat de herstructurering van de produktiestructuur wordt vertraagd en een inefficiënte allocatie van middelen blijft bestaan. Levčik (1994) en

Kouba (1994) lijken deze mening toegedaan. Zij wijzen erop dat privatisering met behulp van couponnen weliswaar een succesvolle overdracht van eigendomsrechten bewerkstelligt, maar dat herstructurering van de geprivatiseerde bedrijven zich nog slechts in een beginfase bevindt. Niet zozeer de gevreesde versnipperde aandeelhoudersstructuur als gevolg van het feit dat in aandelen om te zetten couponnen min of meer vrij aan de bevolking ter beschikking zijn gesteld - deze bleef uit vanwege de spontane opkomst van met name door banken opgerichte investeringsfondsen -, als wel mogelijke belangenconflicten tussen een bank als eigenaar en als crediteur van een bedrijf kan effectieve herstructurering volgens deze auteurs vertragen. Andere bronnen bevestigen problemen met de zogeheten 'corporate governance', maar wijzen ter nuancering van deze kritiek op de reeds gerealiseerde deconcentratie in de industriële productie (OECD, 1994(b), inz. hfdst 3; Charap en Zemplerova, 1993). Tevens moet een belangrijk ander deel van de verklaring voor het geringe aantal faillissementen met bijbehorende massaontslagen worden gezocht in de loonbeheersing (Raiser, 1994). In vergelijking met Polen en Hongarije is sprake van een zeer actief interveniëren op de arbeidsmarkt.

Actieve arbeidsmarktpolitiek en sociaal beleid. Er is in Tsjechië maar beperkt sprake geweest van een liberalisering van de arbeidsmarkt en in de beginfase van de transitie zijn de reële lonen fors gedaald, zeker als dat wordt vergeleken met wat er in Polen en Hongarije gebeurt. In Polen zijn als gevolg van het stabilisatiebeleid weliswaar forse reële loonoffers gebracht (vijfentwintig procent in 1990), maar pogingen om loonstijgingen die boven de inflatie uitgingen weg te belasten ('popiwek') waren geen blijvend succes (Biessen, 1993). In Hongarije heeft de daling van de netto reële lonen in de eerste vijf jaar na de politieke omwentelingen in geen enkel jaar de vijf procent overtroffen. Als legaat van de hervormingen in de jaren tachtig was de loonvorming in Hongarije het meest liberaal en bleek de overheid niet meer over deugdelijke instrumenten te beschikken om de loonontwikkelingen effectief te kunnen beheersen⁹.

Belangwekkender overigens dan het feit dat de Tsjechoslowaakse regering een straffe loonpolitiek voerde - daarin was het niet uniek - was de manier

---

⁹ Dit heeft ertoe geleid dat de Hongaarse lonen tot de hoogste in Midden- en Oost-Europa gerekend moeten worden. Raiser (1994, blz. 23) heeft bijvoorbeeld bevestigd dat voor 1993 het gemiddelde netto maandloon in de Tsjechische industrie honderdzesenveertig dollar bedroeg. In Polen en Hongarije was dit respectievelijk honderdzesentachtig en honderdvijfennegentig dollar. Ofschoon een dergelijke vergelijking niet zoveel zegt over koopkrachtpariteit - er blijkt namelijk sprake te zijn van een onderwaardering van de Tsjechische kroon -, blijkt wel een grote mate van overeenstemming te bestaan over de omvang van de loonoffers door Tsjechisch werknemers in verhouding tot hun collega's in Polen en met name Hongarije (vgl. Adam, 1993; Orenstein, 1994; Švejnar *et al.*, 1994).

waarop de loonoffers door vakbonden en werknemers werden geaccepteerd. Loonmatiging was onderwerp van gesprek in een tripartiet overleg tussen overheid, vakbonden en werkgevers (Adam, 1993). De autoriteiten maakten gebruik van de instrumenten waarover ten tijde van de centrale planning kon worden beschikt. Tijdens het communistische bewind werden alle lonen jaarlijks per decreet administratief vastgesteld. Dit bleef zo in 1990, waarna in 1991 in combinatie met een loslaten van de prijzen een beperkte liberalisatie van de arbeidsmarkt plaatsvond. In januari 1991 werd in het tripartiet overleg een convenant overeengekomen, waarna per decreet (15/1991) de staatsbedrijven en privé-ondernemingen de loonruimte werd voorgeschreven. Het convenant richtte zich op een reële loondaling van twaalf procent in 1991. De afspraken in het convenant waren gebaseerd op een inflatieverwachting van nog geen tien procent in 1991. In werkelijkheid viel de inflatie veel hoger uit, waardoor de reële lonen ongeveer met een kwart daalden (Nunnenkamp, 1994). In de daarop volgende jaren werd dit beleid ten principale gehandhaafd. De Tsjechoslowaakse - en later met name de Tsjechische - regering bleef direct interveniëren, althans behield zich het recht voor om de in het tripartiet overleg onderhandelde resultaat per decreet op te leggen. De liberalisering schuldte in het feit dat kleine particuliere ondernemingen voortaan niet gebonden waren aan het decreet, zij het dat in de loop van 1994 de condities werden aangescherpt en het loondecreet ook betrekking kreeg op alle privé-ondernemingen met meer dan 24 werknemers. Sinds 1993 is in het tripartiet overleg weer ruimte voor reële loonstijging overeengekomen, maar in 1994 lagen de reële lonen in de Tsjechische industrie nog immer onder het niveau van 1990, daarmee de daling in de arbeidsproductiviteit in de overeenkomstige periode ruim overtreffend. Het Tsjechische arbeidsmarktbeleid richtte zich overigens niet alleen op een beheersing van de loonontwikkeling. De achtergrond voor een actieve arbeidsmarktpolitiek stoelt natuurlijk in meer algemene zin op de idee van 'matching', waarin arbeidszoekenden over vrij te bezetten plaatsen worden verdeeld (Burda, 1993). In vergelijking met Polen en Hongarije is relatief veel meer geld gestoken in een actieve arbeidsbemiddeling. Van de middelen gericht op herplaatsing van werklozen werd in 1992 zestig procent gereserveerd voor omscholingsprogramma's en banenplannen. In Hongarije en Polen bedroeg dit respectievelijk veertien en elf procent (Raiser, 1994). In de bemiddeling tussen vraag en aanbod van arbeid is een actieve rol weggelegd voor de lokale arbeidsbureaus. In februari 1991 werd wetgeving van kracht die de in 1990 opgerichte arbeidsbureaus de bevoegdheid gaf mensen werk te verschaffen. Werkzoekenden kunnen in verschillende programma's worden ondergebracht. De belangrijkste ervan zijn de langdurige banen die met name bedoeld zijn voor de ondersteuning van ondernemers (maximaal twee jaar), kortdurende banen in het kader van openbare werken (maximaal een half jaar), banen voor pas afgestudeerden en banen die bedoeld zijn voor

de duur van een omscholingsperiode. De arbeidsbureaus hebben grote bevoegdheden gekregen ten aanzien van de besteding van de fondsen die door het Ministerie van Arbeid en Sociale Zaken ter beschikking zijn gesteld. In de periode 1992-1993 werden op deze manier op elk moment 100.000 tot 140.000 mensen aan het werk gehouden. Dat aantal betrof plusminus twee procent van de totale werkgelegenheid (Orenstein, 1994). Met betrekking tot de actieve arbeidsmarktpolitiek is het overigens van belang erop te wijzen dat deze eveneens in het kader van het tripartiet overleg tot stand kwam. Het punt van de omscholingsprogramma's en banenplannen vergrootte de bereidheid van de vakbonden om akkoord te gaan met de loonbeheersing.

Tevens is als onderdeel van de besprekingen in het tripartiet overleg geprobeerd een sociaal vangnet te creëren. Wetgeving hierover kwam in november 1991 tot stand en trad in 1992 in werking. Er werd door de onderhandelende partijen een sociaal aanvaardbaar minimum gedefinieerd. Afhankelijk van de gezinssamenstelling kan nu in een situatie waarin iemand niet in staat is een inkomen te verwerven een beroep op een uitkering worden gedaan. Deze uitkering ligt niet ver beneden het niveau van het minimum loon (Adam, 1993).

Het is bijzonder moeilijk in te schatten in hoeverre de arbeidsmarktpolitiek aan de geringe werkloosheid heeft bijgedragen. Orenstein (1994) schat dat het werkloosheidspercentage zonder de gevoerde arbeidsmarktpolitiek bijna twee keer zo hoog zou zijn geweest. Daarmee blijft nog een aanzienlijk deel onverklaard in vergelijking met Hongarije en Polen¹⁰. Een ander deel van de verklaring moet worden gezocht in het grotere absorptievermogen van de dienstensector in de Tsjechische economie (OECD, 1994(a)), terwijl ook in ogenschouw moet worden genomen dat de participatiegraad van met name vrouwen een grotere daling heeft laten zien (Kouba, 1994). Een evaluatie van het in Tsjechië gehanteerde tripartiet overleg moet overigens ook niet alleen aan werkloosheidscijfers geïkt worden, maar vooral ook aan het maatschappelijke draagvlak voor ingrijpende hervormingen.

Consensus in het raamwerk van een corporatistisch tripartiet overleg wordt normaal gesproken niet snel in verband gebracht met een liberale politiek. Het beleid van de regering-Klaus kan dan ook beter als pragmatisch worden beschouwd. De invloed van de vakbonden wordt geprobeerd binnen de perken te houden door ze medeverantwoordelijk te houden voor sociaal beleid, niet door ze overeenkomstig de politiek van de Britse oud-premier Thatcher zoveel mogelijk uit te schakelen. En ofschoon premier Klaus zich ten tijde van de oprichting van het overlegorgaan in oktober 1990 als minister van financiën geen warm voorstander toonde van een geleide sociale

---

¹⁰ Zie hiertoe eveneens de volgende paragraaf, in het bijzonder tabel 1.

politiek lijkt de constructie hem nu groot voordeel te brengen. De zorgvuldig uitgewerkte strategie gericht op een bescheiden toename van de werkloosheid en een deugdelijk sociaal vangnet heeft in het algemeen tot een grote mate van politieke stabiliteit geleid. In tegenstelling tot de politieke ontwikkelingen in Polen en Hongarije, waar de voormalige communisten samen met anderen alweer regeringsverantwoordelijkheid op zich hebben genomen, blijft de Tsjechische bevolking tevreden over de zittende regering (Juchler, 1994). Deze stabiliteit kan tevens als een randvoorwaarde voor het creëren een goed functionerende markteconomie worden gezien.

3. Is Tsjechië een schoolvoorbeeld van een succesvolle transitie?

In deze paragraaf wordt geprobeerd het beleid van de Tsjechische transitie te evalueren en te bezien in hoeverre de economische prestaties een voorbeeld-functie van de transitie rechtvaardigen. Daartoe is het in de eerste plaats noodzakelijk de economische prestaties met die van de omringende landen te vergelijken. Vervolgens gaat het om de beantwoording van de vraag in hoeverre concepten van transitie overdraagbaar zijn op andere landen.

Tabel 1 geeft een overzicht van de ontwikkeling van enkele belangrijke economische indicatoren en plaatst deze tegen de achtergrond van de ontwikkelingen in Hongarije, Polen en Slowakije. De cijfers hebben voor zover mogelijk afzonderlijk betrekking op Slowakije en Tsjechië, ook in de periode voorafgaand aan de splitsing.

De algemene conclusie is dat - onafhankelijk van de diverse gevoerde strategieën - alle Midden Europese landen een soortgelijke ineensstorting van economische activiteit kenden. Cumulatief gezien ging het vijf jaar na de ineensstorting van het communistische model om een daling van twintig tot vijftientwintig procent van het bruto nationale produkt (zie ook Zloch-Christy, 1994). De transitie-crisis is kennelijk onvermijdelijk, ofschoon de diepte en de duur van de crisis onderwerp van discussie blijven (vgl. Biessen, 1993, blz. 53 ff.; Schmieding, 1993).

Voorts zijn er ook enkele belangrijke verschillen tussen de prestaties van de Midden Europese landen te constateren. Tsjechië en Slowakije worden een jaar later met de terugval in economische activiteit geconfronteerd dan Polen, hetgeen moet worden toegeschreven aan het feit dat de Tsjechoslowaakse autoriteiten het transitiebeleid - evenals in Hongarije - niet in januari 1990 van start lieten gaan, maar daarmee wachtten tot het najaar.

Tabel 1: Ontwikkeling van enkele economische indicatoren in Midden-Europa, De Tsjechische Republiek, Hongarije, Polen en Slowakije, 1990-1994

Tsjechië	1990	1991	1992	1993	1994
BNP (Δ in %)	-0,5	-15,1	-7,1	0,0	2,1
inflatie (%)	15,3	20,4	11,7	20,8	12,5
overheidstekort (% BNP)*	-0,9	1,1	4,0	4,3	-0,1
werkloosheid (% beroepsbevolking)	0,8	4,1	2,6	3,5	3,1
buitenlandse investeringen (mln. \$)	120	511	1244	620	862
Hongarije	1990	1991	1992	1993	1994
BNP (Δ in %)	-3,7	-12,0	-5,0	-1,0	5,2
inflatie (%)	28,9	33,8	21,8	23,0	17,9
overheidstekort (% BNP)	0,1	4,3	7,3	5,7	7,6
werkloosheid (% beroepsbevolking)	1,7	6,6	12,0	12,6	10,5
buitenlandse investeringen (mln. \$)	345	1459	1471	2340	1530
Polen	1990	1991	1992	1993	1994
BNP (Δ in %)	-11,6	-7,6	1,0	2,5	5,5
inflatie (%)	586,0	70,3	43,0	35,3	32,2
overheidstekort (% BNP)	-2,7	3,8	8,0	4,9	3,0
werkloosheid (% beroepsbevolking)	6,3	11,8	13,6	15,3	16,8
buitenlandse investeringen (mln. \$)	11	117	284	300	583
Slowakije	1990	1991	1992	1993	1994
BNP (Δ in %)	-2,5	-15,8	-6,0	-4,7	4,4
inflatie (%)	15,6	25,1	10,1	27,5	14,5
overheidstekort (% BNP)*	-0,9	1,1	4,0	6,8	5,7
werkloosheid (% beroepsbevolking)	1,5	11,8	10,4	14,1	14,5
buitenlandse investeringen (mln. \$)	52	74	130	163	200

* De cijfers voor 1990, 1991 en 1992 hebben betrekking op Tsjecho-Slowakije
bron: *PlanEcon Report*, diverse afleveringen

Er moet evenwel worden geconstateerd dat Tsjechië op het punt van de macro-economische stabilisatie beter scoort dan de ander landen. In het bijzonder Polen blijft grote problemen houden de inflatie onder controle te krijgen, terwijl Hongarije grote moeite heeft om de overheidsfinanciën op orde te krijgen. Uit paragraaf twee bleek evenwel al dat voor Tsjechië de uitgangspunten in dit opzicht ook beter waren. Dit geldt met name ook het in toom houden van de overheidstekorten, welke natuurlijk in belangrijke mate verband houden met de ontwikkeling van de werkloosheid.

Uit de tabel kan tevens worden opgemaakt dat Tsjechië niet op alle terreinen beter presteert. Het herstel van economische activiteit blijft enigszins achter bij dat in Polen, terwijl op het punt van de buitenlandse investeringen Hongarije aan het langste eind blijkt te trekken. Hongarije en Tsjechië - allebei een economie van iets meer dan tien miljoen mensen omvattend - streven in dit opzicht overigens allebei het veel grotere Polen duidelijk voorbij.

Ofschoon algemeen wordt geaccepteerd dat deze groep van Middeneuropese landen in termen van teruggang in economische activiteit, prijsstabiliteit en politieke greep op het transitieproces het meest succesvol is van alle landen die de overgang naar een markteconomie proberen te realiseren, maakt de vergelijking van de onderlinge economische prestaties duidelijk dat een eenduidige rangorde binnen deze groep van Middeneuropese landen misleidend is. De Tsjechische economie moet zeker niet als een economisch wonder worden geïnterpreteerd. Een evaluatie van de Tsjechische strategie leert echter wel dat er - ondanks alle retoriek van de liberaal Klaus - een belangrijke rol voor de overheid is weggelegd in de overgang naar een markteconomie. Het creëren van een markteconomie behelst niet alleen de afbraak van instituties die onlosmakelijk verbonden zijn met het systeem van centrale planning, maar de afwezigheid van goed functionerende markten noodzaakt tot een actieve overheidspolitiek, met name ter ondersteuning van financiële markten en een betere afstemming van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt. De ontwikkeling van deze belangrijke factormarkten vergt een proces van jaren, waarin marktconforme instituties moeten worden geïmplementeerd danwel ontstaan als het resultaat van een historisch ontwikkelingsproces. Kortom, de overheid is er om in de institutionele leemte, die is ontstaan na de ineensstorting van het systeem van centrale planning, zorg te dragen voor een noodzakelijke sturing en ondersteuning van het coördinatie-mechanisme en het is zeer goed verdedigbaar dat deze sturing ook na voltooiing van de overgang naar een markteconomie wenselijk is.

4. Conclusie

De overgang naar een markteconomie in Oost-Europa verloopt minder voorspoedig dan aanvankelijk verwacht. Onafhankelijk van de diverse gevolgde strategieën valt er een algemeen beeld van langdurig teruglopende economische activiteit en toenemende werkloosheid te constateren. In Tsjechië lijkt de transitie zich evenwel zonder een sterke stijging van de werkloosheid te voltrekken. Dit Tsjechische 'wonder' is de aanleiding voor een nadere analyse van de transitie in dit land. Ofschoon het cumulatieve welvaartsverlies sinds de val van het communisme niet geringer is dan in de omliggende landen en Tsjechië niet op alle terreinen beter presteert, wordt in dit artikel niet zozeer het succes van de Tsjechische overgang naar een markteconomie

aangevochten, als wel de gedachte dat dit succes uitsluitend toegeschreven zou moeten worden aan een liberale koers van premier Klaus.

Het relatieve succes kan enerzijds worden toegeschreven aan de gunstige uitgangspositie die zich kenmerkte door een hoog welvaartsniveau en een grote mate van interne en externe evenwichtigheid. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Tsjechië met name goed presteert op het punt van de macro-economische stabilisatie. Anderzijds is ook sprake van een behoedzaam overheidsingrijpen op vooralsnog gebrekkig functionerende factormarkten. De vergelijking met Polen en Hongarije leert dat sprake is van een zeer actieve arbeidsmarktpolitiek die gebaseerd op een direct overheidsingrijpen in de lonen en een actieve 'matching' van arbeidsvraag en -aanbod, terwijl de financiële markten als belangrijke factor voor de reallocatie van produktiemiddelen wordt gekenmerkt door een zorgvuldig gedoseerde kredietstroom ter voorkoming van een 'credit crunch'. Hiermee kunnen faillissementen en massaontslagen worden voorkomen, hetgeen overigens deels ook kan leiden tot een voortdurende inefficiënte allocatie van middelen. De Tsjechische overgang van een centraal geplande naar een markteconomie moet door de consistente wijze waarop deze politiek wordt gevoerd in ieder geval eerder als een geleidelijke dan als schokbenadering worden getypeerd.

De zorgvuldig uitgewerkte strategie die gepaard gaat met een bescheiden toename van de werkloosheid heeft daarenboven tot een grote mate van politieke stabiliteit geleid. Deze vervult een belangrijke randvoorwaarde voor het creëren een goed functionerende markteconomie. De voorbeeldfunctie van de Tsjechische aanpak voor andere landen in transitie - hoewel bescheiden door sterk uiteenlopende erfenissen van het communisme - schuilt in de gedachte dat zolang markten nog niet goed functioneren er een taak voor de overheid is weggelegd die verder strekt dan de simpele aanbeveling terug te treden. In de institutionele leemte die dan zou kunnen ontstaan valt chaos te vrezen. Tsjechië is daarmee niet zonder meer het knapste jongetje van de klas, maar het heeft wel goed begrepen dat het creëren van een markteconomie niet alleen door een *laissez-faire* politiek van de grond komt.

Literatuur

- Adam, J. (1993), Transformation to a Market Economy in the Former Czechoslovakia, *Europe-Asia Studies*, Vol. 45, No. 4, 627-645
- Aghion, P. en Blanchard, O. (1993), On the Speed of Transition in Central Europe, *European Bank for Reconstruction and Development*, Working Paper, No. 6, London
- Biessen, G. (1993), Stabilisatie en recessie in Polen, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, Vol. 15, No. 4, 38-58

- Blejer, M., Calvo, J.B.A., Coricelli, F. en Gelb, A.H (eds.) (1993), Eastern Europe in Transition: From Recession to Growth?, *The World Bank*, Discussion Paper, No. 196, Washington D.C.
- Bozyk, P. (1988), Intra-CMEA Trade Relations. Present Problems and Future Prospects, *Jahrbuch der Wirtschaft Osteuropas*, Vol. 12, No. 11, 147-162
- Burda, M. (1993), Unemployment, Labour Markets and Structural Change in Eastern Europe, *Economic Policy*, No. 16, 101-138
- Charap, J. en Zemplerova, A. (1993), Restructuring in the Czech Economy, *European Bank for Restructuring and Development*, Working Paper, No. 2, London
- Dittus, P. (1994), Corporate Control in Central Europe: The Role of Banks, *Bank for International Settlements*, mimeo, Basel
- Fries, S.M en Lane, T.D. (1994), Financial and Enterprise Restructuring in Emerging Market Economies, *International Monetary Fund*, Working Papers, No. 94/34, Washington D.C.
- Hare, P. en Révész (1992), Hungary's Transition to the Market: the Case against a 'big bang', *Economic Policy*, Vol. 14, 227-264
- Hoën, H.W. (1993), Geleidelijke Transitie in Hongarije, in: Lijn, N. van der (red.), *De Overgang naar een Markteconomie in Oost-Europa*, Culemborg, Stenfert Kroese, 137-169
- Hoën, H.W. (1995), Theoretically Underpinning the Transition in Eastern Europe: An Austrian View, *Economic Systems*, Vol. 19, No. 1, 59-77
- Hrnčič, M. (1991), Transition to a Market Type Economy: the Case of Czechoslovakia, *MOCT-MOST*, Vol. 1, No. 2, 21-32
- Juchler, J. (1994), *Osteuropa im Umbruch: Politische, wirtschaftliche und gesellschaftliche Entwicklungen 1989-1993. Gesamtüberblick und Fallstudien*, Zürich, Seismo Verlag
- Klaus, V. (1992), Transition - An Insider's View, *Problems of Communism*, Vol. 41, No. 1-2, 73-75
- Kornai, J. (1980), *Economics of Shortage*, North Holland, Amsterdam
- Košta, J. (1978), *Abriß der sozialökonomischen Entwicklung der Tschechoslowakei 1945-1977*, Frankfurt am Mein, Suhrkamp Verlag
- Kouba, K. (1994), Systemic Changes in the Czech Economy after four years (1990-1993), *Acta Oeconomica*, Vol. 46, No. (3-4), 381-388
- Levcik F., Pick M., Turek, O. en Pöschl, J. (1994), The Czech Economy: Internal and External Developments Since 1989 and Future Options, *Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche*, Forschungsbericht, No. 203, Wien
- Myant, M. (1989), *The Czechoslovak Economy 1948-1988: The Battle for Economic Reform*, Cambridge, Cambridge University Press
- Nunnenkamp, P. (1994), Governing the Economic Transition of Hungary, Poland and Former Czechoslovakia, paper gepresenteerd op het zevende

- Wereldcongres van 'Sociale Economie', Verona, 3-7 augustus 1994
- OECD (1994(a)), The Czech and Slovak Republics, OECD Economic Surveys, Paris
- OECD (1994(b)), Industry in the Czech and Slovak Republics, OECD, Paris
- Orenstein, M. (1994), The Political Success of Neo-Liberalism in the Czech Republic, *Center for Economic Research and Graduate Education - Economics Institute of the Academy of Sciences of the Czech Republic*, Working Paper, No. 68, Prague
- PlanEcon Report*, Washington, diverse afleveringen
- Raiser, M. (1994), Ein tschechisches Wunder? Zur Rolle politikinduzierter Anreizstrukturen im Transformationsprozeß, *Institut für Weltwirtschaft, Kieler Diskussionsbeiträge*, No. 233, Kiel
- Renner, H. (1988), *Tsjechoslowakije na 1945: van Beneš tot Jakeš*, Jan Mets, Amsterdam
- Radio Free Europe/Radio Liberty Daily Report*, 14 november 1994
- Schmieding, H. (1993), From Plan to Market: On the Nature of the Transition Crisis, *Weltwirtschaftliches Archiv*, Vol. 129, No. 3, 216-253
- Slay, B. (1994), Rapid versus Gradual Economic Transition, *Radio Free Europe/Radio Liberty Report*, Vol. 3, No. 31, 31-42
- Summers, R. en Heston, A. (1988), A new Set of International Comparisons of Real Product and Prices: Estimates for 130 Countries, 1950-1985, *The Review of Income and Wealth*, Vol. 34, No. 1, 1-25
- Švenar, J., Terell, K., Munich, D., Strapec, M. (1994), Explaining Unemployment Dynamics in the Czech and Slovak Republics, *Center for Economic Research and Graduate Education - Economics Institute of the Academy of Sciences of the Czech Republic*, Working Paper, No. 60, Prague
- Wiemers, S.M. (1994), De Tsjechische weg van plan naar markt, *Economisch-Statistische Berichten*, Vol. 79, No. 3948, 132-135
- Zloch-Christy, I. (1994), *Eastern Europe in a Time of Change: Economic and Political Dimensions*, Westport (Connecticut) & London, Praeger